AZ UDVAR VONZÁSÁBAN

A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)

HUMANIÓRÁK

Kökényesi Zsolt

L'Harmattan

Az udvar vonzásában

• Humaniórák •

Kökényesi Zsolt

Az udvar vonzásában

A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)

L'Harmattan
2021

A kötet megjelenését az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-05 sz. támogatói okirat tette lehetővé.

Lektorálta: Fazekas István

A térképeket készítette: Nagy Béla

Olvasószerkesztő: Székely Júlia

Köszönettel tartozom
az Archiv der Metropolitan- und Domkirche zu St. Stephannak, az Iparművészeti Múzeumnak, a British Museumnak, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának, a Magyar Nemzeti Múzeumnak, a Nádasdy Alapítványnak, az Österreichische Galerie Belvederének, a Wien Museumnak és a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeumnak, amiért a kötetben szereplő képek közlését lehetővé tették.

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-873-9

ISBN 978-963-414-873-9
ISSN 2732-1959

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
www.harmattan.hu

TARTALOM

Édesanyámnak és feleségemnek

ELŐSZÓ

A magyar főnemesség 18. századi bécsi jelenlétének a kutatásával 2011-ben, doktori tanulmányaim megkezdésekor kezdtem el alaposabban foglalkozni, de a téma iránti érdeklődésem ennél korábbi időszakra nyúlik vissza, már szakdolgozataimban is kapcsolódó részproblémák vizsgálatára vállalkoztam. A Poór János vezetése alatt készült PhD-disszertációmat (*Magyar főnemesek integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között*) 2016-ban védtem meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A jelen kötet azonban nem a dolgozat könyvvé alakított változata, hanem – a doktori bizottságom (Fazekas István, Forgó András, Kontler László, Krász Lilla, Szijártó István, Szilágyi Márton, Vajnági Márta) több tagjának a tanácsát megfogadva, amit ezúton is köszönök – két *önálló* kötetté strukturáltam át a disszertációt. Pontosabban kiszélesítettem a vizsgálat fókuszát, és további alapkutatások elvégzése után készítettem el a jelen monográfiát. A kötet csupán két olyan fejezetet tartalmaz, aminek korábbi változata már a doktori dolgozatban is szerepelt, a jelen monográfia – a bécsi integráció színtereinek a vizsgálata révén – sokkal inkább egyfajta előtörténetét jelenti a főként reprezentációtörténeti kérdésekkel foglalkozó disszertációnak. Az utóbbi témakör újabb kutatásokkal való kiegészítését és kötetté formálását később tervezem elvégezni.

A többéves munka során számos kollégától igen sok hasznos tanácsot és biztatást kaptam, amiért itt is szeretnék köszöntetet mondani. Elsőként hálával tartozom Fazekas Istvánnak, aki az elmúlt tíz évben rengeteg szakmai segítséget nyújtott a számomra, illetve aki lektorként is észrevételeivel segítette a kötet elkészítését. A történészek és a társtudományok művelői közül sajnos itt nincs lehetőség minden kolléga felsorolására, aki segítette munkámat, de feltétlenül köszönöm Bodnár-Király Tibornak, Guba Ágostonnak, Kádár Zsófiának, Martí Tibornak, Nagy Jánosnak, Olga Khavanovának, Oross Andrásnak, Martin Scheutznak, Serfőző Szabolcsnak, Ugry Bálintnak és Virovecz Nándornak az elmúlt évek témával kapcsolatos inspiráló beszélgetéseit, konzultációit, illetve levélváltásait. Köszönettel tartozom a hazai és külföldi különféle levéltárak és gyűjtemények dolgozóinak, akik kutatásaim során segítségemre voltak. Hálával tartozom Horn Ildikónak, aki biztatott a kötet elkészítésére, és aki a monográfia megjelentetését a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program *Problémamegoldó rendszerek* projekt keretében lehetővé tette. A kötet nyelvi-stiláris javításáért szeretnék Székely Júliának köszönetet mondani. Hálámat szeretném kifejezni a kötet tördelője, Daróczi Annamária felé is gondos munkájáért, aki a kézirat egyetlen (olykor a jószándékával visszaélő) javítási kérésére sem mondott nemet. Az elmúlt évtizedben több

ösztöndíj is segítette kutatásaimat, három alkalommal nyertem el a Tempus Közalapítvány bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíját és egy alkalommal az Osztrák–Magyar Akcióalapítvány Ernst Mach-ösztöndíjat, 2020-tól pedig az NKFIH PD 132018 számú posztdoktori projektje (*Főnemesi diákok a Magyar Királyság és Erdély 17–18. századi jezsuita iskolahálózatában*) biztosította számomra a kutatáshoz szükséges feltételeket. Végül családomnak tartozom a legnagyobb hálával, édesanyámnak, aki tanulmányaimat lehetővé tette és feleségemnek, Eszternek, aki pedig mindig támogatott a sokszor tőle is nem kevés áldozatot követelő munka során.

Budapest, 2021. október 26.

BEVEZETÉS

Célok és módszerek

Közhelyszerű megállapítás, hogy a magyar főnemesség és a Habsburg uralkodók kapcsolata a 18. században jelentős mértékben javult, miként az is, hogy a század folyamán a magyar főúri családok bécsi jelenléte látványos módon megerősödött. A két folyamat szoros átfedésben áll egymással, az utóbbi részleteiről a történeti kutatás azonban igen kevés, csupán töredékes információkkal rendelkezik. A császárvárosban és egyúttal a Habsburg Monarchia kormányzati központjában tartózkodó magyar főrendek vizsgálata pedig nem csupán udvar-, esetleg kultúrtörténeti, hanem alapvető politikatörténeti relevanciával is bír. Az udvari beágyazottság politikai jelentősége jól tükröződik gróf Pálffy János (1663–1751) horvát bánnak gróf Csáky Imre (1672–1732) bíboroshoz 1719. február 8-án írt levélrészletéből is: „Csak azt bánom, most Bécsben nem vagyok, érthetnék énis távolrul valamit. En tülem mindent titkolnak. A minemö Memoriálist nyuitottak is be Nomine Regni, egy beötüit sem láttam."[1] A szatmári béke előkészítésében kulcsszerepet játszó tábornagy fontos eszköznek tartotta a személyes császárvárosi jelenlétet, amely révén lehetőség nyílt a Magyar Királysággal kapcsolatos ügyek pozitív befolyásolására.[2] A kötet elsődleges célkitűzése ezen bécsi közeg pontosabb feltérképezése és a magyar főnemesség császárvárosi integrációjának a nyomon követése a szatmári béke aláírása és II. József társuralkodóvá válása közötti időszakban.

A Magyar Királyság integrációja a Habsburg Monarchiába, avagy a Habsburgok összetett közép-európai államába (*composite Monarchy, zusammengesetzte Habsburgermonarchie*) – miként az újabb nemzetközi szakirodalom nevezi – igen nehéz és konfliktusokkal terhelt folyamat volt.[3] Az 1526–1711 közötti korszakban a magyar főnemesség és a Habsburg-dinasztia kapcsolata rendkívül változatos képet mutatott. A mohácsi csata után két, majd három részre szakadt országban a magyar főurak birtokaik elhelyezkedésétől függően, családi és személyes érvényesülési stratégiájuknak, politikai világnézetüknek, valamint ambícióiknak megfelelően támogatták a király vagy az erdélyi fejedelmek (1570 előtt a Szapolyaiak) hatalmi törekvéseit.

1 ÖStA HHStA SB FA Csáky Kt. 9b. Nr. 32. Pálffy sorait pontatlanul Málnási Ödön is idézi: Málnási, 1929. 35. A kötetben a főnemesi rangokat a teljes név kiírásakor a korabeli titulatúrának megfelelően, a név előtt adjuk meg.

2 Pálffy János pályájához és tevékenységéhez lásd: Málnási, 1929; Kalmár, 2014.

3 Mat'a, 2019/a. 31.

A rendi társadalomban a Habsburg-kormányzattal szembeni feszültségek és elégedetlenségek a „hosszú" 17. században számos alkalommal fegyveres felkelésekhez és belháborúkhoz vezettek (gondoljunk csak Bocskai, Bethlen, Thököly vagy Rákóczi nevével fémjelzett mozgalmakra).[4] A mozgalmak sorában különleges helyet foglal el a leghosszabb ideig elhúzódó Rákóczi-szabadságharc, amely az oszmánok kiűzését követően robbant ki, válaszul az I. Lipót által folytatott centralizációs politikára. 1711 azonban mérföldkőnek tekinthető a Habsburg–magyar kapcsolatok történetében, ugyanis a szatmári béke révén sikerült a Magyar Királyság és Bécs közötti együttműködést új alapokra helyezni, ezáltal az ország hosszú távú belső stabilitásának és konjunktúrájának a feltételeit biztosítani.[5] VI. (magyar királyként III.) Károly komolyan vette a kompromisszumos szatmári béke pontjait, szakított az apja által folytatott kormányzati gyakorlattal, és trónra lépésétől kezdve érezhetően megváltozott az udvar magyar ügyekkel szembeni politikája.[6] Károly tudatosan törekedett a változtatásra, amelyről bizalmas tanácsadójával, a cseh főkancellárral, gróf Johann Wenzel Wratislaw von Mitrowitzcal (1669–1712) 1711 tavaszán, illetve nyarán váltott levelei is tanúskodnak.[7] Pedig a bátyját, I. Józsefet hirtelen elvesztő Károly főherceg ekkor még a spanyol örökségéért harcolt, Barcelonában tartózkodott, illetve a császári és magyar királyi koronázása előtt állt. Az uralkodó a leveleiben arra a következtetésre jutott, hogy a magyar társadalommal szembeni igazságtalanságokat fel kell számolni, és nem szabad a kormányzatnak okot adnia egy újabb felkelésre, ennek elérése érdekében békés módszerek alkalmazására és reformok bevezetésére van szükség. A hosszú távú konszolidáció fenntartásában VI. Károly nem csupán kormányzati elvei vagy a történeti tapasztalatok miatt volt érdekelt, hanem nyugat-európai politikájának zavartalan folytatása és lánya örökségének biztosítása miatt is.

A Habsburg-elődök hibáiról és a magyar rendekkel folytatandó helyes politikai bánásmódról hasonlóan vélekedett Mária Terézia is, aki e tekintetben az apja által megkezdett úton kívánt haladni. Az uralkodónő a következő ars poeticát fogalmazta meg (az osztrák örökösödési háborút követően) 1750/1751 folyamán keletkezett emlékiratában: „Különösen Magyarország érezte ezt, amelyet állandó elnyomásban próbáltak tartani, és amely nemzet minden szolgálatból ki volt zárva. Látványos ürügy volt ehhez az ott jelentkező lázongások és felkelések egészen VI. Károly koráig. A méltányosság és a tiszta politika megköveteli azonban, hogy csak a rühes juhok legyenek

4 A 17. századi felkelések és kiegyezések dinamikájáról lásd: Pálffy, 2015.

5 A szatmári békéről és historiográfiai megítéléséről lásd (többek között): Bánkúti, 1981; Pulyai, 2007 (különös tekintettel Bánkúti Imre bevezetőjét); R. Várkonyi, 2011; R. Várkonyi 2012; Szijártó, 2008.

6 Károly politikai meggyőződéséről bővebben lásd: Kalmár, 2012/a.

7 Karl III., 1856. (különösen) 153–223. A tágabb kontextushoz lásd: Kalmár, 1989.

a nyájtól elkülönítve, ennélfogva mindazok, akik megszolgáltak a jutalmazásra, ne a méltatlanokhoz hasonló módon legyenek elmarasztalva, akiket viszont szükséges kishitűségbe és kétségbeesésbe juttatni."[8]

A kötet vizsgálati határát a több szempontból is szimbolikus korszakhatárt jelentő 1765. év képezi. Ez az év egyfelől fordulópontot jelentett a bécsi barokk udvari kultúra történetében – amiről konszenzusos álláspont alakult ki a kurrens nemzetközi kutatásban (mások mellett elegendő itt Irene Kubiska-Scharl, Martin Scheutz, Barbara Stollberg-Rilinger vagy Jakob Wührer műveire utalnunk).[9] Mária Terézia férje elvesztését követően mély gyászba borult, aminek hatására az udvari kiadásokat racionalizálták, illetve a különféle mulatságok számát és mértékét is csökkentették. Másfelől az 1765. év, II. József társuralkodóvá válása kormányzattörténeti szempontból is fordulópontként értelmezhető, miként erre már H. Balázs Éva és Kosáry Domokos is felhívta a figyelmet, akik a Habsburg-felvilágosult abszolutizmus szimbolikus kezdeteként tekintettek erre az évre.[10] A Habsburg-kormányzat és a magyar rendi társadalom kapcsolatában is egy új fejezet kezdetét jelentette ez az év, ugyanis ekkortól két és fél évtizeden keresztül nem került sor országgyűlés összehívására. A kötetben azonban a vizsgálat kronológiai határait igyekszem „lazán", kevésbé korlátozó módon kezelni annak érdekében, hogy bizonyos már 1711 előtt meginduló és 1765 után is folytatódó folyamatokat pontosabban rekonstruálni tudjunk.

A kutatás elsődleges fókuszában a magyar főnemesi famíliák Bécsben élő vagy a császárvárosban rendszeresen megforduló tagjai állnak. Az egyes fejezetekben viszont nem csupán a hercegi, grófi vagy bárói ranggal rendelkező személyekről lesz szó, hanem a teljesebb kép felvázolása érdekében a társadalmi hierarchia alacsonyabb grádusain álló szereplőkre is igyekszem kitekintést tenni. A „magyar" jelzőt nem nemzetiség megjelölésre használom, hanem a fogalom alatt itt és a későbbiekben is a *natio Hungaricá*hoz tartozó, a Szent Korona országaiból származók heterogén összetételű csoportját értem. A vizsgálatban tehát erdélyi és horvátországi főurak is szerepelnek, akiket az egyes fejezetekben külön csoportként is igyekszem kiemelni, illetve lehetőség szerint speciális pozíciójukat röviden ismertetni. Mindemellett a 18. századi Habsburg Monarchiában még ilyen tág fogalomhasználat

8 „Besonders haben die Hungarn solches empfunden, die man in einer allständigen Unterdruckung zu halten gesuchet auch sothane Nation von allen Diensten ausgeschlossen. Der scheinbare Vorwand ware darzu die daselbst fürgewaltete Unruhe und Rebellion usque ad tempus Caroli VI. Alleine die Billigkeit und reine Politique erheischet, die räudige Schafe von der Herde abzusondern, mithin jene, so eine Belohnung verdienen, nicht mit denen unwürdigen in gleicher Verdammnüss zu halten, wodurch notwendig diese in eine Kleinmütigkeit und Desparation versetzet werden müssen." Kallbrunner, 1952. 46.

9 Kubiska-Scharl–Pölzl, 2013; Scheutz–Wührer, 2011. 24.; Stollberg-Rilinger, 2017. 518–529.

10 Kosáry, 1983. 22.; H. Balázs, 1997. 3.

mellett sem problémamentes az arisztokraták náció szerinti kategorizálása, ugyanis több főnemesi család olyan szorosan integrálódott az osztrák–cseh főrendek sorába, tett szert az adott országban inkolátusi címre és birtokokra, valamint futott be az örökös tartományokban karriert, hogy nemcsak a helyi főnemességétől nem könnyű elválasztani, hanem sokkal inkább a magyar rendi társadalomhoz való kötődése válik megkérdőjelezhetővé. Hasonló, tekintélyes bécsi tisztséget viselő, de távolabbi magyarországi gyökerekkel rendelkező személyeket leginkább a kollegrádi Kollonich (Kolonič, Kollonitsch, Kollonitz) és a kisserényi Serényi család tagjai között azonosíthatunk, de róluk részletesebben később, a kapcsolódó tematikus fejezetekben lesz szó. Szintén heterogén és több szempontból problematikus csoportot alkotnak az indigenák (a Magyar Királyságban honfiúsított személyek), akik azonban jelen kutatás fókuszán kívül helyezkednek el, ugyanis a kötet célja a magyar főnemesek udvari integrációjának a vizsgálata, az indigenák pedig éppenséggel az érem másik oldalát képezték, az ő pályájukon keresztül a Német-római Birodalomból és kiváltképp az örökös tartományokból származó nemesek magyarországi érvényesülése követhető nyomon.[11]

A kötet központi problémája a magyar főnemesség bécsi integrációjának a vizsgálata. Az integráció a szociológiatudomány sokat vitatott és rendszeresen újraértelmezett fogalma, amellyel Émile Durkheimtől Talcott Parsonson vagy David Lockwoodon át Jürgen Habermasig és Niklas Luhmannig számos meghatározó szerző foglalkozott és foglalkozik.[12] A jelen kutatás kérdésfelvetése viszont nem szociológiai jellegű, a vizsgálat fókuszában a tág értelemben vett magyar elit bécsi jelenlétének, tevékenységének és térnyerésének a feltérképezése áll. A magyar főrendek nagy számban, különböző életkorban és céllal tartózkodtak a császárvárosban, amelynek vizsgálatára számos megközelítésmód és narratíva kínálkozik a kutató számára. Kézenfekvő megoldást jelent egy személy életpályájának vagy egy család többgenerációs udvari jelenlétének a vizsgálata, miként komoly hasznot ígér bármely magyar szempontból is releváns bécsi intézménynek (köztük a Magyar Udvari Kancelláriának, az Udvari Kamarának, vagy akár a Habsburg-udvartartásnak), illetve tisztségviselői körének az elemzése. Mindegyik lehetőség közelebb vinne célunkhoz, egy adott személy, família vagy intézmény fókuszán keresztül mély betekintést nyerhetnénk az udvari integráció folyamatába és működési mechanizmusába, mindegyik esetben hiányos képet kapnánk azonban a magyar főnemesség egésze szempontjából. Ezért (átfogó vizsgálati előzmények hiányában) célszerűbbnek tűnt a magyar főrendek bécsi jelenlé-

11 Az indigenákról bővebben lásd: Szijártó, 2017/a. A magyar főpapi karriert befutó külföldiekhez lásd Joachim Bahlcke monográfiájának kapcsolódó fejezeteit: Bahlcke, 2013.
12 Az integráció fogalmának szociológiai értelmezéseiről lásd: Szepessy, 2015.

tét minél több szintéren és minél szélesebb forrásbázison keresztül alapkutatás tárgyává tenni. Ezen megközelítésmód hátránya, hogy a részletgazdag ábrázolásra való törekvés ellenére is szükségszerűen hiányos marad, ugyanis több mint öt évtizeden keresztül nem lehetséges minden magyar főnemes bécsi tevékenységét és pályáját nyomon követni, illetve a szűkebb témaválasztás a mélyelemzések elvégzésére is jobb lehetőséget biztosít. Mindemellett bízom benne, hogy a szélesebb léptékű kép felvázolásának a reménye egyfelől kompenzálni tudja a kötet hiányosságait, másfelől pedig további kutatásokat is generálhat.

A kötet a magyar elit bécsi integrációjának legfontosabb intézményeit és színtereit teszi vizsgálat tárgyává, amelyhez komplex módszertani és a társtudományok (kiváltképp az irodalom- és művészettörténet) eredményeit is felhasználó megközelítésmódra van szükség. A téma bemutatása során törekszem rá, hogy ne csupán az intézmény- és a családtörténet egymásra vetített elbeszélésmódja érvényesüljön, hanem a minél árnyaltabb kép kialakítása érdekében igyekszem az elitkutatás és a politika kultúrtörténet megközelítésmódját is felhasználni. A főnemesség bécsi integrációja értelmezésem szerint összetett, egymással párhuzamosan számos színtéren zajló folyamatot jelentett, amelynek pluralitását a történet bemutatása során is feltett célom fenntartani. Hasonló vizsgálat elvégzésére a magyar elit különösen jó lehetőségeket rejt magában, ugyanis a 18. századra a cseh–morva és az osztrák főnemesi elit (mások mellett a Colloredo, Dietrichstein, Harrach, Liechtenstein vagy Waldstein família) olyan szoros kapcsolatba került egymással, hogy egyik vagy másik csoportnak az önálló vizsgálata csupán igen problematikus módon lenne megvalósítható. A kötet fontos problémafelvetései közé tartozik, hogy a vizsgált időintervallumban a magyar főnemesek a császárváros különböző színterein miként voltak képesek a cseh, itáliai, katalán, lotaringiai, morva, német vagy osztrák főrendek között érvényesülni, illetve az utóbbi famíliák tagjaival kapcsolatokat kialakítani.

A monográfia három tematikus egységben teszi vizsgálat tárgyává az integráció folyamatát. Elsőként a *Művelődés és szolgálat* című rész kap helyet, amelynek keretében a bécsi iskolák, a Habsburg-udvartartás és a Magyar Nemesi Testőrség intézményeit mint elsősorban a fiatal főnemesek integrációs színtereit mutatom be. A második tematikus egység a *Hivatali karrier és tanácsadói befolyás* címet viseli, amelyben a bécsi kormányzat (magyar szempontból) legfontosabb hivatalait és intézményeit teszem vizsgálat tárgyává, különleges hangsúlyt helyezve a hivatali karrierek és a magyar kormányzati elit leírására. Az utolsó rész (*Az élet és a halál színterei*) ugyan rövidebb terjedelmű, mint az előző két tematikus egység, ennek ellenére az integráció folyamata szempontjából alapvető területek vizsgálatára vállalkozik: előbb a bécsi lakásviszonyokról lesz szó, majd a főnemesek császárvárosi tartózko-

dását elemzem születési, házassági és halálozási adataik segítségével. A kötetben tehát nem kronologikus, hanem tematikus rendező elv alapján kísérlem meg az integráció folyamatát nyomon követni, de a két uralkodó, VI. Károly és Mária Terézia regnálása között megfigyelhető különbségekre igyekszem folyamatosan reflektálni. A monográfiából kimarad az udvari ceremóniák világának a bemutatása, és az egyes témák reprezentációtörténeti vonatkozásairól is csupán érintőlegesen lesz szó, ezen problémakör vizsgálatát későbbi kötetben tervezem elvégezni. A leendő olvasók többségének valószínűleg csupán a kötet egy-egy fejezete fogja az érdeklődését felkelteni, ezért a monográfia egyes fejezeteit igyekeztem úgy kialakítani, önálló részösszegzésekkel (német monográfiákban *Zwischenresümee*) ellátni, hogy azok önálló módon is felhasználhatóak legyenek.[13] A kötet függelékében pedig olyan adatsorok állnak rendelkezésre, amelyek a további kutatások számára is hasznosak lehetnek.

Kutatási előzmények

A magyar főnemesség bécsi integrációjának a vizsgálata kettős kutatási előzménnyel rendelkezik, egyszerre illeszthető be ugyanis a bécsi udvarral és a magyar főúri elittel foglalkozó kutatási hagyományba. A téma rendkívül szerteágazó jellege miatt az átfogó historiográfiai áttekintéstől eltekintek, a következő két alfejezetben csupán a legfontosabb kutatási előzmények és irányvonalak általános összegzése szerepel.

A bécsi udvar historiográfiája

Versailles mellett a kora újkori bécsi Habsburg-udvar képezi az egyik meghatározó centrumát a tág értelemben vett udvartörténeti kutatásoknak, amelyeknek köszönhetően immáron könyvtárnyi tanulmány, monográfia és forráskiadás áll az olvasó rendelkezésre a császárvárosi udvar értelmezéséhez. A 18. századi bécsi udvar és kormányzati központ iránti érdeklődés azonban a téma alapvető jelentősége és politikai beágyazottsága miatt már a kortárs történeti művekben is szükségszerűen központi problémaként tematizálódott.[14] A 18. századi császárvárosi udvar első professzionális kutatójának a neves osztrák pozitivista történész, levéltáros Alfred von

[13] A *Hivatali karrier és tanácsadói befolyás* című rész fejezetei szorosabb kohézióban állnak egymással, ezért ott nem a fejezetek után, hanem az adott tematikus egység végén áll a részösszegzés.

[14] Például Christian Gottlob Richter ötkötetes Mária Terézia-biográfiájában is az udvar rendszeresen (és nem csak kormányzati központként) előkerülő témának számít: Richter, 1743–1746.

Arneth (1819–1897) tekinthető, aki ugyan nem *par excellence* udvarkutatást végzett, hanem a 18. századi Habsburg-kormányzattörténet egyfajta totális feldolgozására törekedett, amelynek keretében olyan alapkutatásokat végzett, amelyek eredményeit még ma is gyakran idézi a szakirodalom. Arneth kiterjedt munkásságának a teljes áttekintésére itt nincs lehetőség; legfontosabb és témánkhoz is legszorosabban kapcsolódó műveinek a következők tekinthetőek: a háromkötetes 1858-ben kiadott Savoyai Eugén-életrajza,[15] az 1863–1879 között megírt tízkötetes Mária Terézia-biográfiája,[16] valamint az 1860-as években több különböző kötetben közreadott – Mária Teréziának és gyermekeinek a levelezését feldolgozó – forráskiadásai.[17] Ezen művek mindegyikének megkerülhetetlen háttérhelyszínét képezi a Habsburg-udvar és -kormányzati központ, aminek a értelmezéséhez Arneth kötetei alapvető információkat tartalmaznak.

Arneth kutatásait követően a 19–20. század fordulója utáni első két évtizedben születtek az udvar problémakörét érintő és még napjainkban is hivatkozott művek, amelyek elsődleges közös jellemzője az intézménytörténeti megközelítésmód. Ferdinand Menčík (1853–1916) 1899-ben megjelent hosszú tanulmányában elsőként tette önálló vizsgálat tárgyává a kora újkori Habsburg-udvartartást, és adott közre hozzá kapcsolódó forrásokat.[18] Ma is alapműnek tekinthető Thomas Fellner (1852–1904) és Heinrich Kretschmayr (1870–1939) nagyszabású osztrák kormányzattörténeti feldolgozása, amely az 1749. évi hivatali átszervezés előtti korszakból hiánypótló áttekintést nyújtott a bécsi hivatali rendszerről és az udvartartás intézményi struktúrájáról.[19] Eduard Strobl tollából 1908-ban született monográfia a császári Főudvarnagyi Hivataláról (*Obersthofmarschallamt*),[20] Albert Hübl (1867–1931) bencés történész pedig 1912-ben önálló feldolgozást írt a császári nemesi apródokról (*Edelknaben*).[21] A 20. század eleji intézménytörténet pozitivista megközelítésmódjához illeszkedő, adatgazdag – viszont kevés elemzést tartalmazó – művet adott közre 1905-ben Cölestin Wolfsgruber (1848–1924) – szintén bencés – egyháztörténész a Hofburg kápolnájáról és a Habsburg-uralkodók liturgikus szokásairól.[22] Két évvel később, 1907-ben pedig Hans Schlitter (1859–1945) és Rudolf von Khevenhüller-Metsch (1844–1910) gondozásában kiadták Johann Joseph von Khevenhüller (1706–1776) főudvarmester nyolc

15 Arneth, 1858.
16 Arneth, 1863–1879.
17 Ezek közül az egyik legfontosabb: Maria Theresia, 1881. I–IV.
18 Menčík, 1899.
19 Fellner–Kretschmayr, 1907.
20 Strobl, 1908.
21 Hübl, 1912.
22 Wolfsgruber, 1905.

kötetbe szerkesztett naplójának az első kötetét, amely a Mária Terézia regnálása alatti udvar életének és működésének széles spektrumban felhasználható alapforrását jelenti.[23] Végül, még ezen historiográfiai korszakot tárgyalva, meg kell emlékeznünk Ivan Žolger (1867–1925) jogtörténész *Der Hofstaat des Hauses* Österreich című, 1917-ben kiadott monográfiájáról, amely a bécsi udvar intézménytörténetének első átfogó, kézikönyvszerű feldolgozása.[24] A felsorolt művek értékét növeli, hogy az I. és a II. világháború előtt íródtak, és szerzőik még számos olyan forrást tudtak feldolgozni, amelyek mára már eltűntek vagy megsemmisültek.

A bécsi udvar és a Habsburg-rezidenciaváros tanulmányozása – párhuzamosan a nemzetközi kutatási trendekkel – az 1970-es évek végén kapott nagyobb, tulajdonképpen a mai napig tartó lendületet. Mindemellett a kutatás Žolger könyvének megjelenését követő hat évtizedben sem állt meg. Az 1920–1930-as évekből mindenekelőtt Josef Kallbrunner és Ernestine Waniek munkásságát érdemes kiemelni, akik hivataltörténeti kontextusban vizsgálták az udvari szállásrendszer (*Hofquartier*) működési mechanizmusát.[25] Az 1950–1960-as évek folyamán az udvari utazások (Monika Kollreider, Hans Leo Mikoletzky, Wilhelm Rausch),[26] VI. Károly udvarának működése (Alphons Lhotsky, Rosina Topka),[27] a diplomáciatörténet udvari vonatkozásai (kiváltképp Saint-Saphorin brit követ tevékenysége: Theo Gehling, Hugo Hantsch),[28] vagy az udvarban jelentős szerepet játszó főnemesi életpályák vizsgálata (Max Braubach, Astrid Schönberger) jelentettek fontosabb kutatási gócpontokat.[29] Az 1960-as évek a nemzetközi udvartörténeti kutatásban komoly fellendülést hoztak, amiben két szociológus, Norbert Elias és Jürgen Habermas munkássága alapvető szerepet játszott. Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című, 1962-ben megjelent művével, a benne kifejtett reprezentatív és polgári nyilvánosság (*repräsentative und bürgerliche Öffentlichkeit*) elméletével adott inspirációt a további kutatások számára.[30] Elias pedig az 1933-ban megírt, de emigrációja miatt csak 1969-ben kiadott, *Az udvari társadalom*,[31] valamint az először 1939-ben megjelent, de nagyobb figyelmet és elismerést csak a második, javított és bővített 1969-es kiadás után kapó *A civilizáció folyamata* című műveivel adott módszertani moti-

23 Khevenhüller, 1907–1917.
24 Žolger, 1917.
25 Kallbrunner, 1925; Uő., 1926; Waniek, 1931.
26 Kollreider, 1965; Mikoletzky, 1952; Rausch, 1949.
27 Lhotsky, 1958; Topka, 1954.
28 Gehling, 1964; Hantsch, 1950. A korszak nagyobb ívű diplomáciatörténeti áttekintéséhez lásd: Braubach, 1952.
29 Braubach, 1963–1965; Schönberger, 1963.
30 Habermas, 1993.
31 Elias, 2004.

vációt a további kutatások számára.[32] Elias domesztikációs elmélete, ami szerint XIV. Lajos kifinomult módszerekkel tudatosan „szelídítette" meg a francia nemesi elitet, különösen inspiratív hatást gyakorolt a további vizsgálatok elvégzésére, bár ezt a koncepciót az újabb kutatások sok szempontból cáfolták és pontosították.[33] Az uralkodói udvarok iránti érdeklődést az egyre meghatározóbb vizsgálati iránnyá váló abszolutizmuskutatás is növelte. A 17–18. századi német fejedelmi udvarok abszolutizmuskutatás felőli feldolgozását írta meg báró Jürgen von Kruedener *Die Rolle des Hofes im Absolutismus* című, 1973-ban megjelent monográfiájában.[34] Kruedenert elsősorban a fejedelmi hatalomgyakorlás szimbolikus eszközei érdekelték, ebből a szempontból vonta górcső alá az uralkodói rezidenciák működését, ami a hasonló közép-európai és bécsi kutatásokra is inspiráló hatást gyakorolt.

Az 1970–1980-as évek fordulóján több mű is megjelent a 18. századi bécsi udvar történetéről, amelyek már az új kutatási megközelítésmódokra is reflektáltak. 1979-ben Elisabeth Kovács hosszabb terjedelmű és igen újszerű tanulmányt készített a bécsi udvar 18. századi liturgikus ceremóniáinak elemzéséről, de a szerzőnek az udvari papok, illetve a Habsburg-vallásgyakorlat és -valláspolitika iránti érdeklődése később is megmaradt.[35] 1980-ban Hubert Christian Ehalt – az eliasi modellt alkalmazva – önálló monográfiát írt a 17–18. századi császárvárosi udvar működéséről, amellyel eredményesen hívta fel a kutatás figyelmét az udvar komplex vizsgálati lehetőségeire.[36] A művészettörténeti kutatás szempontjából megkerülhetetlen művet adott ki 1981-ben (két kötetben) Franz Matsche, aki részletesen körüljárta VI. Károly mecenatúráját, művészeti reprezentációját és a *Kaiserstil* tudatos, imázsépítő programját.[37] Az udvartörténeti kutatás fellendülését Mária Terézia halálának 200. évfordulója (1980) is nagyban segítette, amelynek kapcsán több, az udvar problémakörét is tárgyaló monográfiát és tanulmánykötetet adtak ki, valamint tematikus kiállításokat is szerveztek.[38] Közel három évtizeddel később, 2017-ben pedig hasonló hatást gyakorolt Mária Terézia születésének

32 Elias, 2005.
33 Elias modelljének a kritikáját lásd (mások mellett): Duindam, 1990; Asch, 2005.
34 Kruedener, 1973.
35 Kovács, 1979.
36 Ehalt, 1980.
37 Matsche, 1981.
38 Itt csak néhány kapcsolódó kötet: Koschatzky, 1980; Mraz-Schlag, 1980; Mraz, 1979. Az 1980-as években a 18. századdal kapcsolatos kutatásokra hasonlóan inspiratív hatást gyakorolt Savoyai Eugen vagy II. József személye is (elegendő itt két nagyhatású kiállítás kötetére utalni): Gutkas, 1980; Gutkas, 1985.

300. évfordulója, amely során az udvari kultúra témaköre különleges figyelmet kapott.[39]

A két jubileum közötti időszak kiterjedt kutatási eredményeinek a vázlatos áttekintése is embert próbáló feladat, ugyanis 1980 után a bécsi udvar iránti történeti érdeklődés folyamatosan növekedett, amit az ezredforduló kutatási trendjei, köztük a német politika kultúrtörténeti iskola (Ute Daniel, Thomas Mergel, Barbara Stollberg-Rilinger) megközelítésmódjának az egyre szélesebb körű recepciója tovább erősített.[40] A következőkben ezért csupán a téma és a vizsgált korszak szempontjából is releváns művek címszavas felsorolására vállalkozom.[41] Az 1711–1765 közötti korszak uralkodóiról – VI. Károlyról (Franz-Stefan Seitschek), Mária Teréziáról (Bettina Braun, Barbara Stollberg-Rilinger) vagy I. Ferencről (Renate Zedinger) – készített újabb biográfiákban az udvar tág értelemben vett problémaköre, működési mechanizmusa igen hangsúlyos módon van jelen.[42] Meghatározó kutatási irányt jelent a főnemesi elit udvari jelenlétének a vizsgálata, amivel kapcsolatban elsősorban Andreas Pečar és Ivo Cerman monográfiáit kell kiemelnünk.[43] Az elmúlt évtizedekben a művészettörténeti kutatás is igen sokrétűen foglalkozott a Habsburg-uralkodók, valamint az udvari elit reprezentációjával és mecenatúrájával, elegendő itt többek között Hellmut Lorenz, Friedrich Polleroß, Werner Telesko vagy Michael Yonan műveire utalnunk.[44] A Bécset tanulmányozó várostörténeti kutatásnak is alapvető problémája a város és az udvar közötti kölcsönhatás vizsgálata, mások mellett itt Elisabeth Lichtenberger, Péter Csendes, Ferdinand Oppl vagy John Philip Spielman munkásságát emelném ki.[45] Komoly alapkutatásokat végzett a Habsburg-udvartartás személyi állományát vizsgálva a Martin Scheutz vezette *Personal und Organisation des Wiener Hofes im 18. Jahrhundert* nevű 2011 és 2016 között működő kutatócsoport.[46] Miként korábban (2008–2011) szintén Scheutz vezetése alatt a *„Zu Diensten Ihrer Majestät". Die Geschichte der Organisation des Wiener Hofes* nevű kutatócsoport is hiánypótló munkára vállalkozott az udvar szervezeti struktúrájának a tanulmányozása terén.[47] A főnemesi asz-

[39] A jubileum bőséges könyvterméséből itt csupán néhány kötetre utalnék: Braun, 2018; Braun–Kusber–Schnettger, 2020; Iby–Telesko, 2017; Stollberg-Rilinger, 2017.

[40] A bécsi udvar historiográfiájának részletesebb áttekintését lásd: Wührer, 2009.

[41] A Habsburg-udvar 16–17. századi történetéről számos alapkutatást végeztek, ezek ismertetésétől azonban itt kénytelen vagyok eltekinteni.

[42] Braun, 2018; Seitschek, 2018; Stollberg-Rilinger, 2017; Zedinger, 2008.

[43] Pečar, 2003/a; Cerman, 2010.

[44] Az említett szerzőknek itt csupán egy-egy, a témánk szempontjából is releváns művére hívom fel a figyelmet: Lorenz, 1992; Polleroß, 2010; Telesko, 2012; Yonan, 2011.

[45] Csendes–Opll, 2003; Lichtenberger, 1977; Opll–Scheutz, 2018; Spielman, 1993.

[46] Kubiska–Scharl–Pölzl, 2012; Kubiska–Scharl–Pölzl, 2013; Kubiska-Scharl–Pölzl, 2018.

[47] Scheutz–Wührer, 2011.

szonyok és udvarhölgyek császárvárosi pályafutása is több kutató érdeklődését felkeltette, közülük itt Beatrix Bastl és Katrin Keller munkásságát emelném ki.[48] A Habsburg-udvari kultúra egyik legismertebb kutatójának Jeroen Duindam tekinthető, aki a bécsi és a versailles-i udvar összehasonlító történeti elemzését végezte el.[49] Hiánypótló kötetnek, illetve a Thomas Fellner és a Heinrich Kretschmayr által megkezdett kutatási hagyomány folytatójának tekinthető a 2019-ben, a Michael Hochedlinger, Petr Mat'a és Thomas Winkelbauer szerkesztésében (illetve több tucat szerző közreműködésében) megjelent *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* című kötet, ami alapvető segítséget nyújt a bécsi udvar és kormányzat intézménytörténetének a tanulmányozásához.[50] Számos kutatási irányról lehetne még említést tenni, kiváltképp az udvar ceremoniális életének és reprezentációjának különböző (a társtudományok művelői által is kedvelt) vizsgálatai megközelítéseiről, vagy az udvar és a művészetek, illetve művészek kapcsolatának kutatásáról, de ez már messzire vezetne a kötet témájától.

1. kép: Ismeretlen festő: VI. Károly mint magyar király, 1730-as évek

[48] Bastl, 2000; Keller, 2005/a.

[49] Duindam, 2003.

[50] Hochedlinger et al, 2019.

A magyar elit bécsi jelenléte: eredmények, megközelítések, értékítéletek

A magyar főnemesek, illetve a magyar politikai elit 18. századi bécsi integrációjának részleteiről, mint már említettük, kevés átfogó információ áll a történettudomány rendelkezésére, ám az utóbbi másfél évszázad professzionális történetírása, kiváltképp a nagy összegző művek nem hagyták figyelmen kívül az integráció folyamatát, sőt az alapkutatások hiánya ellenére is a szerzők történeti-politikai világnézetüknek megfelelően többnyire igen markáns véleményt fogalmaztak meg róla. A 19. században jellemzően negatív értékítéletek kísérték a magyar főnemesség bécsi jelenlétének és szélesedő udvari kapcsolatrendszerének a bemutatását, aminek hátterében számos okot feltételezhetünk. Egyfelől az időbeli közelség, valamint a barokk udvari kultúra korabeli polgári ethosszal való összeférhetetlensége igen megnehezítette az objektivitásra törekvő értelmezést. Másfelől a történésztársadalom jelentős része az újkori nacionalizmus formálódásának az időszakában a Habsburg-főváros irányába nyitó politikai elitre igen bizalmatlanul tekintett, és ezen kör tagjait könnyen a legsúlyosabb vádnak számító „nemzetáruló" jelzővel illette.

Horváth Mihály (1809–1878) 1873-ban kiadott átfogó történeti művében a következőképp értékelte a bécsi integráció folyamatát: „De a hálabizonyítvánnyal Mária Terézia egyszersmind azon czélt is összekötötte, hogy a büszke urakat, nemeseket váraikból, hol kis-királyokként uralkodtak, kicsalja, a Bécsben lakásra szoktassa, az udvari fényt, mulatságokat velök megkedveltesse; miszerint aztán azoktól leláncolva, állandólag az udvar körében telepedjenek le, s annak folytonos hatása alatt világnézletök, az élet javaira vonatkozó becsmértékök lassanként megváltozzék, nyelvök, viseletök, szokásaik erkölcseik tekintetében a német nemzetiséghez mindinkább simúlva, észrevétlenül politikai elveiket is megváltoztassák, átalakuljanak."[51] Az 1848–1849-es szabadságharc miatt emigrációba kényszerült (de 1866-ban kegyelmet kapott és hazatért) egykori csanádi püspök helyzetéből fakadóan sokkal inkább tudott a Habsburgokkal szemben fellépő egykori rendi táborral, mint az udvarral kiegyezésre törekvő oldallal és annak politikai nézeteivel azonosulni, éppen ezért bizalmatlanul tekintett a 18. századi bécsi udvarra és a Habsburgok különféle elitintegráló intézkedésére. Egy évvel korábban, 1872-ben pályája kezdetén Horváthéhoz igen hasonló véleményt fogalmazott meg Ballagi Aladár (1853–1928) irodalomtörténész a bécsi Magyar Nemesi Testőrség irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségéről készített mono-

[51] Horváth, 1873. 294–295. A historiográfiai háttérhez lásd: Romsics, 2011.

gráfiájában.[52] Ballagi szerint a császárvárosi hivatalok, címek és kitüntetések mind „olcsó láncok" voltak, amelyek a főnemességet az udvarhoz kötötték, de Mária Teréziának – elődeivel ellentétben – a testőrségen keresztül sikerült a köznemességet is Bécsbe „édesgetnie". A szerző, annak ellenére, hogy az udvari kultúráról negatívan vélekedett, a testőrség művelődéstörténeti értékét elismerte.

Bő egy évtizeddel később Concha Győző (1846–1933) az „elnemzetietlenedés" problémáját már nem Mária Terézia számlájára írta, hanem a főrendek hibájának tartotta.[53] A századvég reformeszméit és törekvéseit vizsgáló történész bizalommal tekintett az uralkodónő reformokat kezdeményező kormányzati intézkedéseire, helyette a nemesség társadalmi-gazdasági változást elutasító magatartását marasztalta el. Grünwald Béla (1839–1891) a 17. századi magyar mágnásokról igen elismerően vélekedett (ideálja Zrínyi Miklós volt), de a 18. századi (kiváltképp az 1740 utáni) főrendekről lesújtó véleményt fogalmazott meg, nézete szerint a főurak „legnagyobb része nem ismerte a nemzet nyelvét s ez által tényleg megszűnt a nemzet tagja lenni".[54] A 18. századi udvari kultúráról és a főnemesség bécsi integrációjáról az első komplex véleményt megfogalmazó történész az alapos berlini tanulmányokat folytató, a rankei historizmust mélységében megismerő Marczali Henrik (1856–1940) volt. Marczali 1891-ben megjelent Mária Terézia-monográfiájában önálló fejezetet szánt az udvar (egy másikat pedig az uralkodónő családi életének) bemutatására.[55] A szerző a magyar főnemességről a következő álláspontot fogalmazta meg: „Mária Terézia magyarjai, úgy közjogilag, mint nyelvileg Bécsben is megmaradtak magyaroknak, és maga a királynő sokkal többre becsülte-e nemzetet, semhogy tudatosan előmozditotta volna épen a hozzá legközelebb eső részének szellemi és erkölcsi romlását."[56] Marczali a *Millenniumi magyar történet* 18. századról szóló kötetében is több helyen kitért a magyar főnemesség udvari integrációjára, amellyel kapcsolatban ugyan érezhetően ambivalens a véleménye a nemzeti fejlődést érintően, narratíváját azonban a higgadt, szakmai szempontok jellemzik. Miként írja: „Főnemességünk akkori szereplése épen nem mondható károsnak és hazafiatlannak. Magyarország régi állapotában nem maradhatott: a haladás munkájának megkezdésére pedig senki sem lehetett alkalmasabb a nemzet természetes és megszokott vezéreinél. Nemcsak a műveltség külső formáit sajátította el, hanem tartalmát is. Oly férfiak, mint Batthyány Lajos, Esterházy Ferencz, Pálffy Miklós és Pálffy Károly, Festetics Pál, bármely ország aris-

52 Ballagi, 1872.
53 Concha, 2005. 22–24.
54 Grünwald, 1888. 95.
55 Marczali, 1987. 209–243.
56 Marczali, 1987. 214.

tocratiájának és kormányának a becsületére válhattak. Nemcsak születésük és a királyi kegy: képzettségük is alkalmatossá tette őket a legmagasabb tisztségek betöltésére."[57] Ugyanebben az időszakban Illéssy János (1861–1905) történész, levéltáros írt hosszú tanulmányt a bécsi Magyar Nemesi Testőrség megalapításáról, amelyben elutasította Ballagi aggályait, és elismerően nyilatkozott az intézmény magyar művelődésben, valamint a Habsburg–magyar kapcsolatokban játszott szerepéről.[58]

A magyar történetírás szempontjából a következő korszaknak a két világháború közötti időszak tekinthető. A magyar történettudomány ekkor igen termékeny és számos megközelítésmódot ötvöző korszakát élte, ami megmutatkozott az udvari kultúráról és a főnemesség szerepköréről alkotott vélemények pluralizmusában is. Sokan károsnak tartották a Habsburgok uralmát, ami talán a legmarkánsabban Eckhart Ferenc (1885–1957) gazdaságtörténeti monográfiájában mutatkozott meg, amelyben a szerző Habsburg-gyarmatként jellemezte Magyarországot.[59] A kontextushoz hozzá tartozik, hogy ekkor már 1918 után vagyunk, folytak a tárgyalások Magyarország és Ausztria között, így némi politikai célzatosság is felfedezhető Eckhart viszonyulása mögött. A Horthy-korszak talán legemblematikusabb történésze a (Mika Sándor mellett) Marczali-tanítvány, Szekfű Gyula (1883–1955) a Habsburg-uralmat és a katolikus barokk kultúrát közismert módon pozitív értékítéletek mentén ábrázolta, az „össznemzeti" udvari kultúrát pedig a rendszer szükséges „velejárójának" tartotta, ám a korszakot jellemző francia műveltségideállal (mint a trianoni béke után oly sokan) nem szimpatizált. Szekfűnek a főnemesség udvari integrációjáról alkotott véleményét jól tükrözik a következő sorai: „A Habsburg-országok előkelő társadalmi osztályai tehát Bécsben éppenséggel nem forogtak abban a veszélyben, hogy valamely új nemzetiséget fognak magukra venni; a bécsi élet és huzamos tartózkodás a monarchiát együtt tartó dinasztia céljai szerint a centralizálás szellemét, az egyes tartományok összetartozásának öntudatát kellett, hogy nevelje anélkül, hogy elvileg ellensége lett volna az egyes nemzetiségeknek. A magyar, cseh, német, olasz főurak Bécsben legföljebb elbécsiesedtek […]."[60] Szekfű Gyula neves vitapartnere (az evangélikus) Mályusz Elemér (1898–1989) számos kérdésben nem értett egyet egykori tanárával, többek között a barokk kultúra értelmezésének és megítélésének a kérdésében sem, de a császárvárosi udvarról és benne a magyar főnemesekről ő is árnyalt képet festett.[61] Mályusz a bécsi udvart az abszolutizmus és a nemzetközi (francia típusú) udvari kultúra kon-

57 Marczali, 1999. 387–389.
58 Illéssy, 1895. 368.
59 Eckhart, 1922.
60 Szekfű, 1935. 503.
61 Mályusz, 2002. 26–31., 119.

textusában értelmezte, amelyet gazdaságilag károsnak tartott, sőt a főnemesség hatalmi pozícióját csökkentő eszközt látott benne, Bécs esetében azonban előnyösnek tartotta a magyar főnemesség kulturális transzferszerepét a francia felvilágosodás közvetítésében. Szintén jellegzetes vélemény Málnási Ödöné (1898–1970), aki ambivalens módon viszonyult a Habsburg-uralkodókhoz, bizonyos intézkedéseikről elismerően nyilatkozott, sőt még az udvari társadalom politikatörténeti jelentőségét is felismerte, ezen kör külföldi tagjairól azonban igencsak negatív módon vélekedett: „A tatárruhás, nagybajuszos magyar urakban a parókás császári miniszterek az európai civilizációtól mereven elzárkózó, a bécsi reformokkal szemben erősen védekező rendi Magyarország képviselőit látták, akikre alig palástolt megvetéssel néztek és akiket maguk között jobbágyhajcsároknak neveztek."[62] Málnási a magyar főnemesség kiemelkedő és Bécsben is aktív szerepet játszó tagjairól pozitív véleményt formált, ami megmutatkozik a korszak két meghatározó magyar főuráról (Pálffy Jánosról és Csáky Imréről) írt biográfiáiban is.[63] Végül a két világháború közötti időszakból még egy kutató, Fleischer Gyula (1889–1969) művészettörténész munkásságáról feltétlenül fontos említést tennünk, aki egyfelől a 18. századi Habsburg-udvarhoz, másfelől az ugyanebben a korszakban Bécsben tartózkodó magyarokhoz kötődő műemlékekről, műtárgyakról számos publikációt jelentetett meg.[64]

A második világháború alatt, 1941-ben jelent meg a Domanovszky Sándor (1877–1955) főszerkesztő és Wellmann Imre (1909–1994) kötetszerkesztő nevéhez köthető *Magyar művelődéstörténet* harmadik kötete, amelynek célja a barokk és a felvilágosodás korának tág értelemben vett kultúrtörténeti áttekintése volt.[65] Wellmann a kötethez részletes bevezető tanulmányt írt, amelyben a főnemesség bécsi integrációjára is kitért, témánk szempontjából viszont még fontosabb, hogy a kötetbe *Az udvari ember* címen önálló dolgozatot is készített.[66] Az utóbbi tanulmányban Wellmann a barokk kultúra megkerülhetetlen részeként mutatta be az udvari világot, azonban a szerző a Habsburg-kormányzat szándékaival és a főnemesség bécsi integrációjával szemben igen bizalmatlan álláspontot képviselt. Wellmann véleménye szerint: „Csak az avatatlan hihette, hogy a királynő hátat fordít a ragyogó császárvárosnak, s idegen nép közé, szegényes, elmaradott vidékre teszi át székhelyét; ellenkezőleg, a magyar urak hosszú sora vándorol most Bécs felé Mária Terézia hívogató, csábító szavára. A nyájas invitálás ezúttal sem takar egyebet a finom számításnál: a magyar főúr, ha egyszer Bécs vonzókörébe ke-

[62] Málnási, 1933. 139.
[63] Málnási, 1929; Málnási, 1933.
[64] Fleischer, 1929; Fleischer, 1932; Fleischer, 1935.
[65] Wellmann, 1941/a.
[66] Wellmann, 1941/b; Wellmann, 1941/c.

rült, nem tud többé szabadulni az udvari élet lenyűgöző varázsa alól, felolvad a főváros nemzetközi kultúrájában."[67]

A második világháború után, az államszocializmus kiépülésével párhuzamosan a történeti kutatás korábbi szabadsága és pluralizmusa elveszett, amely során az elitkutatás a történeti vizsgálatok perifériájára sodródott. A magyar történelem első átfogó marxista olvasatát Mód Aladár (1908–1973) nyújtotta a számos kiadást megért *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című könyvében, amelyben a szerző az osztályharcon alapuló társadalomszemlélet jegyében igen elítélő álláspontot foglalt el a bécsi udvarral és a magyar főurakkal szemben.[68] Mód a legélesebb kritikára viszont az udvarban is aktív szerepet játszó főpapokkal szemben ragadtatta magát: „A gazdag főpapok kirabolták a népet, a milliós főpapi jövedelmek a dolgozó parasztság mélységes elnyomorodásával párosultak s a klerikális reakció népellenes és nemzetellenes politikája egyik legsúlyosabb akadályává, fékjévé lett az előrehaladásnak."[69] Az 1970-es évektől a Kádár-rendszerben végbemenő enyhülési folyamat könnyített a történettudományra nehezedő nyomáson, a témaválasztások és a megközelítésmódok is szabadabbá váltak, ami hosszabb távon az elit- és udvarkutatás számára is előnyös helyzetet teremtett. Bár az udvari kultúrával kapcsolatos újabb értelmezési módok recepciója még váratott magára, például 1974-ben Dümmerth Dezső következőképp vélekedett Mária Terézia udvaráról: „[az uralkodónő] a főurakat udvari szolgálatba idomítva, még maradék »egyéniségüktől« és nemzeti érzésüktől is megfosztotta, éppúgy az ország létezése ellen tört, mint családjában király elődei."[70] A magyar udvarkutatás fő kezdeményezője Klaniczay Tibor irodalomtörténész volt, aki az 1980-as évek első felében a közép-európai udvari kultúra jelentőségére és újabb megközelítési lehetőségeire hívta fel a figyelmet.[71] Az 1984-ben megrendezett *Magyar reneszánsz udvari kultúra* című konferencia, majd a három évvel később megjelent tanulmánykötet a kutatás fontos mérföldkövét jelentette.[72] 1989-ben jelent meg az ún. tízkötetes *Magyarország történeté*nek a 18. századdal foglalkozó kötete, de a fejezetek többsége az udvar és a magyar elit bécsi integrációjának a témakörét szinte nem is említi. Ember Győző és H. Balázs Éva írásai tekinthetők kivételnek. Em-

67 Wellmann, 1941/b 54. Wellmannak egyébként ugyanebben az évben jelent meg hosszabb tanulmánya a 18. századi magyar magas hivatali pozíciót betöltők közötti rangkonfliktusokról, amely kérdésfelvetés (a politika kultúrtörténeti kutatásokat megelőzően) igen újszerűnek számított. Wellmann, 1940–1941.

68 Mód, 1951.

69 Mód, 1951. 71.

70 Dümmerth, 1974. 371.

71 A magyar udvartörténeti kutatás előzményeiről bővebben lásd: Pálffy, 2002. 309–315; R. Várkonyi, 2005. 61–66.

72 R. Várkonyi–Székely, 1987.

ber Győző a bécsi döntéshozás magyar ügyekkel kapcsolatos jelentőségére és működési mechanizmusára több helyen felhívta a figyelmet.[73] H. Balázs Éva írása szintén kivételes, ő ugyanis tudatosan törekedett arra, hogy a magyar főnemesség udvari integrációjának megítélését és a kiemelkedő főúri államférfiak történeti szerepét újraértelmezze.[74] Mária Terézia és a magyar rendi társadalom közötti kapcsolatról szintén árnyalt, újabb megközelítéseket is tartalmazó kép kialakítására törekedett 1988-ban megjelent biográfiájában ifj. Barta János, aki kötetének önálló fejezetében az udvar világát is vizsgálat tárgyává tette.[75] Az 1980-as években pedig az 1690 utáni Erdélyi Fejedelemség bécsi kormányzattörténetének a feltárása terén Trócsányi Zsolt végzett fontos alapkutatásokat.[76]

A rendszerváltás utáni időszakban, kiváltképp az ezredfordulót követően erősödött meg a magyar történettudományban a bécsi udvar iránti érdeklődés. A magyar nemesség 16. századi bécsi integrációjának vizsgálatával kapcsolatban mindenekelőtt Pálffy Géza kutatásait kell kiemelnünk, amelyek a jelen kötet számára is fontos módszertani tanulságokkal szolgáltak.[77] A Magyar Udvari Kancellária történetének és személyi állományának vizsgálatával kapcsolatban Fazekas István alapkutatásairól kell feltétlenül megemlékeznünk.[78] A 17. századi főnemesi életpályák udvari kontextusban való értelmezésével kapcsolatban Koltai András és Anna Fundárková tanulmányait szeretnénk külön kiemelni.[79] A 18. század kutatása kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben formálódott a Magyar Királyság 1711 utáni történetének az értelmezése és a Habsburg–magyar kapcsolatok értékelése.[80] Mindezzel párhuzamosan pedig egyre nagyobb hangsúly helyeződött arra, hogy a Magyar Királyság történetét minél mélyebb összefüggések szintjén a Habsburg Monarchia kontextusában értelmezzék, ami a császárváros iránti történeti érdeklődést is szükségszerűen erősítette. Az újabb kutatások egyre inkább szakítanak azzal a narratívával, amely a „kuruc" oldal szemszögéből ábrázolja az ország történetét, és ítéli meg a rendi társadalom vezető személyiségeit. Ennek jelentőségére Kalmár János is felhívta egy tanulmányában a figyelmet, aki szerint fontos lenne a ko-

[73] Ember, 1989/a. A szerző a bécsi hivatalok, kiváltképp az Államtanács működéséről komoly kutatási eredményekkel rendelkezett, amelyeket már a két világháború közötti időszakban is publikált. Ember, 1935.

[74] H. Balázs, 1989. 897–904.

[75] Barta, 1988. 123–139.

[76] Trócsányi, 1988/a.

[77] Pálffy, 2003; Pálffy, 2016. Pálffy Géza 2002-ben megjelent tanulmányában a bécsi udvari integráció 16–17. századi szintereit tette vizsgálat tárgyává: Pálffy, 2002.

[78] Fazekas, 2014/a; Fazekas, 2018.

[79] Fundárková, 2009; Koltai, 2002.

[80] A Habsburg–magyar kapcsolatok „külső" nézőpontból való értelmezéséhez lásd: Evans, 2006.

rábban „labancnak" titulált – valójában azonban inkább reálpolitikusnak tekinthető és sok szempontból hasonló célokért, de más módszerekkel küzdő – oldal meghatározó személyiségeivel is mélyebben foglalkozni.[81] Ezen tábor történettudomány előtti ismeretlenségét pedig jól tükrözi, hogy igen kevés „udvarpártinak" nevezett főnemesről született biográfiai feldolgozás. Ennek a heterogén összetételű, a császárvárosban is egyre otthonosabban mozgó nemesi körnek a megismerését nagy mértékben segítették az elmúlt két évtized hivatalnok- és elitkutatásai, amelyek közül Olga Khavanova és Szijártó István kutatásait emelném ki.[82] Kulcsár Krisztina a 18. századi bécsi udvar számos fontos aspektusát tette (a József főherceg utazásaihoz, illetve Albert herceghez kötődő kutatásai kapcsán) vizsgálat tárgyává, Forgó András kutatásaira pedig (többek között) a politika kultúrtörténeti megközelítésmód – témánk szempontjából is releváns – alkalmazása miatt utalnék.[83] Ugyan jelen kötet a reprezentációtörténettel csupán érintőlegesen foglalkozik, de érdemes megemlíteni, hogy ezen a téren is számos új kutatási eredmény született.[84] Végül fontos hangsúlyozni, hogy a 18. századi császárvárosi közeg értelmezéséhez a történettudomány mellett a társtudományok, kiváltképp az irodalomtörténeti (Kókay György, S. Sárdi Margit, Andrea Seidler, Szilágyi Márton) és a művészettörténeti (Bubryák Orsolya, Galavics Géza, Kelényi György, Serfőző Szabolcs) kutatás is fontos aspektusokkal járult, illetve járul hozzá.[85]

81 Kalmár, 2012/a. 885.

82 A teljesség igénye nélkül: Khavanova, 2005; Khavanova, 2014; Khavanova, 2018; Szijártó, 2017/b. Az elitkutatásokkal kapcsolatban még érdemes Szemethy Tamás újfőnemesekkel kapcsolatos vizsgálatait is kiemelni: Szemethy, 2020.

83 Kulcsár, 2004; Kulcsár, 2005; Forgó, 2017.

84 Barcsay, 2002; Hende, 2021; M. Varga, 2020.

85 Az említett szerzők kapcsolódó tanulmányaiból a teljesség igénye nélkül lásd: Bubryák, 2008; Kelényi, 2012; Kókay, 1983; Mraz–Galavics, 1999; S. Sárdi, 2000; Seidler, 2016; Serfőző, 2017/b; Szilágyi, 2014.

2. kép: Daniel Schmidely: Mária Terézia magyar koronázási ornátusban, 1742

I.

Művelődés és szolgálat

A CSÁSZÁRVÁROS NEMESI ISKOLÁI

A főnemesi művelődés lehetőségei

Az uralkodó és a kormányzat szolgálatába lépni kívánó (fő)nemesnek Európa-szerte az udvar elvárásainak megfelelő elméleti és gyakorlati műveltséggel kellett rendelkeznie ahhoz, hogy az udvartartásba vagy a hivatali apparátusba felvételt nyerjen, illetve az udvari társadalomban otthonosan mozogni tudjon.[1] A 18. századtól, kiváltképp a század második felétől a hivatali tisztségek megszerzésénél a szaktudás (praxisorientált ismeretanyag) felmutatása is egyre nagyobb szerepet játszott, sőt a magasabb pozíciók elnyeréséhez a megfelelő kapcsolati tőke mellett alapvető elvárássá vált.[2] A fejezetben a főnemesség ifjabb generációinak művelődési lehetőségeit tekintem át, először sorra véve az általános, európai tendenciákat és intézményeket, majd a bécsi iskolahálózatról és magyar főúri tanulóiról lesz szó.

A kora újkor évszázadaiban a jezsuita rend számított a katolikus Európa „tanítómesterének", amely ingyenesen látogatható iskoláiban, gimnáziumaiban igen figyelemreméltó eredményeket ért el a klasszikus latin műveltség terjesztésében, sőt bizonyos helyeken még a társadalom alfabetizációjának az elősegítésében is.[3] Protestáns területeken hasonló szerepet játszottak az evangélikus líceumok és a református kollégiumok, amelyek a felekezeti műveltségszerzés alapvető intézményeinek számítottak. A főnemesi famíliák fiúgyermekei családjuk felekezetétől, illetve régiójuk oktatási lehetőségeitől függően nagy számban látogatták ezen iskolákat, annak ellenére, hogy az intézményekben a különböző társadalmi állású diákok keveredtek egymással. Hasonló volt a helyzet az egyetemeken is, amelyek a kora újkor évszázadaiban egyre növekvő népszerűségre tettek szert a nemesi társadalom körében is. A 18. század második felében a magas hivatali karriert befutni vágyó főnemesek vagy a hivatali pálya révén az arisztokrácia sorába felemelkedni kívánó nemesek számára a szaktudás megszerzése és az egyetemlátogatás egyre fontosabb feladatnak, a későbbi érvényesülés releváns állomásának számított. Ebben a korszakban nemcsak a magasabb szintű oktatás iránti igény emelkedett, hanem egyre több helyen az oktatás tudományos színvonala is, köszönhetően a számos német egyetemen megindult reformfolyamatnak.

[1] A francia nemesség művelődési és érvényesülési stratégiáihoz, illetve műveltségének változásához lásd: Motley, 1990.

[2] A Habsburg Monarchia viszonylatában hasonló eredményt mutatnak mások mellett Ivo Cerman és Olga Khavanova kutatásai: Cerman, 2010; Khavanova, 2008/b; Khavanova, 2018.

[3] O'Malley, 2006. 267–270.

A 17. század végi német egyetemi hálózatban elsőként Halle emelkedett ki, majd 1737-ben nyitotta meg kapuit a göttingeni *Georgia Augusta* egyetem, amely a Hannoveri (Braunschweig-Lüneburgi) Választófejedelemség és az Egyesült Királyság közötti perszonálunió révén az angol és a német tudományosság közös ötvözőműhelyének számított, de mellettük még érdemes Jéna, Lipcse vagy Frankfurt an der Oder reformegyetemeit is külön kiemelni.[4] Ezen intézmények jelentősége nemcsak lokális, hanem közép-európai szinten is jól érzékelhető volt.

A nemesi oktatás-nevelés hagyományos lehetőségének számított a saját nevelő (prefektus) vagy házitanító alkalmazása. A 18. század második felében a felvilágosodás eszméinek terjedésével a nevelőfogadás felvirágzása köszöntött be. Ugyanis az intézményesült rendi neveléssel szemben a felvilágosodás teoretikusai közül többben – mint jól ismert módon Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) az Émile című művében – a természetesebb, otthoni nevelést helyezték előtérbe.[5] A Habsburg Monarchiában hasonlóképp az otthoni nevelés intézménye mellett szállt síkra gróf Franz Joseph von Kinsky (1739–1805), a bécsújhelyi katonai akadémia későbbi igazgatója 1773-ban és 1776-ban megjelent pedagógiai műveiben.[6] A főnemesi szülők lányaik oktatására is szívesen kértek fel házitanítót, aki jellemzően írni, olvasni, zongorázni, idegen nyelvekre és etikettre oktatta az ifjú hölgyeket, valamint hozzásegítette őket az általános műveltség megszerzéséhez. A 18. században a tudás általános felértékelődésével és a női műveltségideál változásával párhuzamosan a női oktatás intézményi keretei is bővülni kezdtek, a társadalmi igényeket felismerve katolikus területeken az angolkisasszonyok és az orsolyiták építettek ki lányiskola-hálózatot.[7]

Az udvari integráció szempontjából a legfontosabb művelődési lehetőségnek a következők számítottak: lovagi akadémia (*Ritterakademie*) látogatása, nemesi apródként (*Edelknabe*) az uralkodó szolgálatában tanulni, illetve a legtehetősebb főnemesi családok esetében a tanulmányok betetőzését jelentő *Kavalierstour*on (vagy *grand tour*on) részt venni. A lovagi akadémiák tipikusan kora újkori, a hierachizált társadalmi rendhez és igényeihez igazodó oktató-nevelő intézmények voltak. A drezdai akadémia tervét 1674-ben kidolgozó német vívómester és hadászati publicista, Johann Georg Pascha (1628–1678) a következő szavakkal és eszmei célokkal indokolta a helyi lovagi akadémia felállítását: „[…] mily felettébb hasznos és dicséretes egy or-

4 A korszak német egyetemtörténetéhez áttekintő módon lásd: Békés, 2001; Dümmerth, 1962; Hammerstein, 1972; Hunter, 2004; Schindling, 1995. A Habsburg Monarchia egyetemeinek 18. századi helyzetéről lásd: Evans, 1994; H. Balázs, 1968; Hammerstein, 1985.

5 Rousseau, 1997.

6 Kinsky tevékenységéhez lásd: Brnardić, 2004; Brnardić, 2009.

7 Vagy a Notre Dame női tanítórend pozsonyi nemesi leányiskolájáról: Štibraná, 2006.

ságban, ha a fiatal nemeseknek zsenge korukban nemesi exercitiumokat oktatnak, és hasonlóan gyermekkoruktól fogva minden nemes számára kitűzött erényekben neveltetnek, azért hogy azután [...] a felső hatalom és az egész haza hasznára legyenek hű alattvalói szolgálatukkal béke és háború idején".[8] Ezek a speciális nemesi iskolák rendszerint az uralkodói udvarok mellett működtek, a fejedelmek pedig aktív kezdeményezői voltak létrejöttüknek, és jellemzően később is patrónusaik maradtak.[9] A legnevesebb lovagi akadémiákkal (alapítási dátumukkal, de a teljesség igénye nélkül) a következő városok rendelkeztek: Ettal (1711), Kassel (1598), Liegnitz (1708), Lüneburg (1656), Lunéville (1699), Párma (1598), Sorø (1623), Torino (1568), Tübingen (1559), Utrecht (1705) és Wolfenbüttel (1687). Az akadémiák képzési repertoárját nehéz a kronológiai eltérések és a területi sajátosságok miatt röviden összegezni, általánosan megállapítható azonban, hogy ezekben az intézményekben a latin mellett modern idegen nyelveket (franciát, olaszt), hadügyi tudományokat, ún. nemesi exercitiumokat (táncot, zenét, lovaglást, vívást), valamint különböző szinteken humán- és természettudományokat oktattak.[10] A leendő udvari ember (*cortegiano*, *honnête homme*) vagy hivatali tisztségviselő számára a nemesi akadémiákon megszerezhető tudás és műveltség komoly segítséget jelentett az udvari világban való eligazodás és karrierépítés során.

Az udvari integráció egyik legközvetlenebb intézményét a nemesi apródszolgálat (*Edelknabe*) jelentette, amely során a fiatal főnemesnek lehetősége nyílt az uralkodó környezetében szocializálódni, kapcsolatokat építeni, valamint az udvari viselkedési mintákat és ceremoniális szokásokat megismerni.[11] A legtöbb fejedelmi udvarban találunk nemesi apródokat, akik számára általában az uralkodói rezidencián saját iskolát is működtettek. Az apródok oktatásának a színvonalával viszont a neves német jogász, publicista Friedrich Karl von Moser (1723–1798) a 18. század közepén nem volt megelégedve, véleményét talán érdemes hosszabban is idézni: „A nemesi apródságnak iskolának kell lennie, amelynek során a leendő udvari embereket ezen rend

[8] „Wie höchst nützlich und rühmlich sei in einem Lande, wenn Junge von Adel in dero blühenden Jugend in denen Adeligen Exercitien unterwisen und gleichsam von Kindheit auf in allen dem Adel anstehenden Tugenden erzogen werden, darmit selbige hernach [...] geschickt seyen, ihrer hohen Landesorbigkeit und dem ganzen Vaterlande zu Friedens- und Kriegszeiten unterthänigste treue Dienste zu leisten." Müller, 1889. 49.

[9] Például Szászországban ezen iskolák egyfajta előfutárai voltak a szegényebb nemeseknek fenntartott fejedelmi iskolák. Ilyen intézmények működtek Pfortában, Grimmában és Meißenben is. Ezek az iskolák a korai uralkodói művelődésirányításnak és integrációs politikának egyfajta eszközeiként szolgáltak. März, 1949. 177–179.

[10] Conrads, 1982. 23–322.; Pils, 2004. 279. A liegnitzi lovagi akadémia reformjáról és tanrendjéről lásd: Mainka, 1997.

[11] Az udvari szocializáció művelődési, iskoláztatási vonatkozásairól lásd: Többicke, 1983. (kiváltképp) 92–130; Ridder-Symoens, 1996.

minden hivatalára nevelik és képezik; semmiképp sem lehet tagadni, hogy egyik-másik udvarban még napjainkban is nagy gondot fordítanak tisztességes nevelésükre és alapos oktatásukra, és arra számos példa van, hogy nagy miniszterek, tábornokok és más magas udvari hivatalviselők apródként kerültek az udvarba, és alapozták meg a szerencséjüket. De ha az ember a többi udvarra tekint, akkor sajnos panaszkodnia kell amiatt, hogy az apródokat kevés gonddal úgy kezelik mint a vadászkutyákat és a lovakat, szinte semmi idő nem marad a hasznos tudományokra, de minden könnyelmű alkalomra elengedik őket és a fiatal, vad vér a romlás általános folyamában örömmel vegyül el […]".[12]

A *Kavalierstour*, avagy *grand tour* a 16. század vége és a 18. század utolsó harmada között Európa-szerte kedvelt művelődési gyakorlatnak számított a tehetős főnemesi elit körében.[13] Bizonyos területeken, mint például Szászországban, különösen nagy népszerűségre tettek szert a külföldi tanulmányutak, amelyen nemcsak fiatal főurak, hanem az uralkodócsalád több tagja is részt vett. A Wettin választófejedelmi dinasztiából kiemelkedő módon öt hercegről – I. János György (1611–1656), IV. János György (1691–1694), I. (Erős) Frigyes Ágost (1694–1733), II. Frigyes Ágost (1733–1763), Frigyes Keresztély (1763) – is tudunk, akik a tanulmányaik befejeztével *Kavalierstour*on vettek részt.[14] A kora újkor kezdetén a legkedveltebb úticélnak Róma és az észak-itáliai városok számítottak, később a Franciaország, illetve Hollandia és Németalföld iránti érdeklődés erősödött meg, korszakunk vége felé pedig a látványos fejlődési utat bejáró Anglia vonzotta legjobban a tanulmányútra indulókat, de nemesi utazókat (származási helyüktől függően) Európa számos területén lehetett találni. A külföldi utazások során, amelyek akár több évig is tarthattak, az ifjú főnemesek különféle nevezetességek megtekintése mellett jellemzően oktatási intézményeket (egyetemeket, lovagi akadémiákat) kerestek fel, amelyeket az utazó diákoknak a szülők anyagi lehetőségétől függően akár több hónapon keresztül látogatniuk kellett. A tanulmányutak fontos állomását jelentették az uralkodói rezidenciák, ahol az ifjú utazók

[12] „Die Edel-Knaben sollen die Pflanz-Schule seyn, worinn künfftige Hof-Leute in allen Aemtern dises Standes gezogen und gebildet werden; man kan auch keineswegs in Abrede seyn, daß noch heut zu Tage an ein- und anderm Hof vile Sorgfalt auf ihre ehrbare Erziehung und gründliche Unterricht gewendet wird und es an Exempeln nicht fehlet, daß grosse Ministers, Generals und hohe Hof-Beamte an demjenigen Hof, sie als Pagen aufgenommen worden, ihr Glück gemacht haben. Siehet man aber die mehreste Höfe an, so ist es leyder zu bejammern, daß die Pagen mit wenigerer Sorgfalt, als die Jagd-Hunde und Pferde, behandelt, ihnen zu Erlernung brauchbarer Wissenschafften fast keine Zeit übrig-wohl aber zu allem Muthwillen Gelegenheit gelassen gemacht und das junge wilde Blut in dem Strohm des allgemeinen Verderbens mit hingerissen wird". Moser, 1761. II. 194.

[13] A *Kavalierstour* témaköréről bővebben lásd: Brenner, 1990. 105–110.; Cerman, 2004; Heiss, 1990/b. 398–404; Keller, 2005/b; Kulcsár, 2006. 110–113; Leibetseder, 2004; Siebers, 2002.

[14] Leibetseder, 2004. 33.

nemcsak a fejedelmi gyűjteményekbe nyerhettek betekintést, hanem a külföldi kormányzati és kulturális szokásokba is, megfigyelhették a ceremóniákat, tanulmányozhatták az udvari társadalom működését, elsajátíthatták az etikettet, gyakorolhatták nyelvtudásukat, valamint művészekkel és más arisztokratákkal is kapcsolatokat köthettek. A főúri karrierekre jellemzően igen pozitív hatást gyakorolt, ha az adott főnemesnek fiatalon lehetősége nyílt arra, hogy bizonyos ideig hazai, vagy akár külföldi uralkodói udvarban tartózkodhatott, és tanulmányútja során képes volt az *honnête homme* viselkedés-, illetve műveltségideált elsajátítani. A német *Zeremonialwissenschaft*-irodalom szerzői, köztük Julius Bernhard von Rohr (1688–1742) a főnemesi szülők számára határozottan ajánlották, hogy fiaikat, miután megfelelő felkészültségre szert tettek, engedjék az udvarba saját tapasztalatokat szerezni.[15] Végül fontos hangsúlyozni, hogy a főnemesi diákok művelődésében a röviden bemutatott lehetőségek általában különféle módon keveredtek, nem önálló módon voltak jelen, ezek kiválasztásában a szülők műveltsége, anyagi lehetőségei vagy a helyi intézményi keretek egyaránt fontos szerepet játszottak.

Bécsi iskolák és magyar tanulóik

Bécs a Habsburg Monarchia fővárosaként nemcsak kormányzati központ volt, hanem kulturális és oktatási centrum is, amely meghatározó szerepet játszott az államkonglomerátum művelődésében. Az udvar már a 16. századtól fogva élen járt a császárvárosi iskolák patronálásában, amely révén segítette Bécs fővárosi funkciójának a kialakítását, illetve a rezidenciaváros vonzáskörzetének a kiszélesítését. A 18. század elején azonban a császárváros oktatási lehetőségei és az iskolák színvonala nyugat-európai összehasonlításban kedvezőtlen képet mutattak, amiben egyfelől szerepet játszott a monarchia folyamatos háborúk miatti gazdasági kimerültsége, másfelől pedig a kormányzatnak a korai felvilágosodás eszméi elől való elzárkózása. Johann Basilius Küchelbecker (1697–1757) német utazó véleménye szerint „a bécsi gyermekek, különösen a nemesek oktatása számomra éppenséggel nem tűnik a legjobbnak; őket már fiatal korban, amikor még a dajkák kezei alatt vannak, mindennemű gyengédséget, tréfálkozást, játékot megengednek nekik, egyszóval megfogalmazva teljesen elkényeztetik őket, közben pedig túl sokat beszélnek nekik rendjükről, nemességükről, gazdagságukról".[16] A protestáns (rövidebb ideig Jénában teológiai tanulmányokat is folytató) Küchel-

[15] Rohr, 1728. 244.

[16] „Die Education derer Wienerischen Kinder, vornehmlich des Adels, scheinet mir eben nicht die beste zu seyn; denn es werden dieselben so gleich, in der Jugend, da sie noch unter denen Händen der Kinder-Weiber sind, zu allerhand Zärtlichkeit, Schertzen, Spielen angehalten, und mit einem